

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ՝ ԹԷՈՏՈՐԱ ԹՈՒԵՒԱ՝ «ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ ԾԱԿԱՏԱԳԻՐ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ»

Գոհար Խնկանոսեան

2014 թվականի աւարտին լոյս տեսաւ երիտասարդ պոլիկար պատմաբանի մը աշխատութիւնը, որ հազուադէպ երեւոյթ է Պուլկարիոյ արդի տպագրութեան ոլորտէն ներս:

Հեղինակը՝ Թէոտորա Թուելա, ծնած է 1968 թ., նախնական կրթութիւնը ստացած է Սոֆիայի Ֆրանսերէն լեզուի դասաւանդմամբ բարձրագոյն վարժարանը, ապա աւարտած է Պուլկարիոյ Ամերիկեան համալսարանը (AUBG), մագիստրոսի կոչումը ստացած է Պարսելոնայի Ավթոնոմ Համալսարանի Արդիական պատմութեան ամբիոնէն 2006 թվականին: Երկու տարի անց՝ 2008 թ. պաշտպանած է պատմութեան ճիւղով եւրոպական ատենախօսութիւն՝ Պարսելոնայի, Լոնտոնի եւ Վիեննայի համալսարաններու ներկայացուցիչներէն կազմուած մասնաժողովի առջեւ: Մայրենի պոլիկարերէնէն զատ կը տիրապետէ ֆրանսերէն, անգլերէն, ռուսերէն, գերմաներէն, սպաներէն, իտալերէն, փորթուգալերէն լեզուներուն: Սակայն 2012 թվականին երիտասարդ եւ խոստումնալից գիտնականը իր մահկանացուն կը կնքէ՝ անաւարտ ձգելով այլ հետազոտութիւններ ու պրոպոզիցիաներ: Մինչ այժմ պոլիկարերէն լեզուով լոյս տեսած են նաեւ «Տիւլա Անտրաշի արտաքին քաղաքականութիւնը եւ Մակեդոնեան հարցի ծագումն» (2012), «Աւստրո-Հունգարիայի ազդեցութիւնը ալպանական ազգի ստեղծման վրայ» (2013) գիրքերը:

Ներկայացուող աշխատութիւնը ստեղծուած է երեք հիմնական նպատակներ հետապնդելով: Առաջինը՝ ներկայացնել մինչեւ հիմա անտիպ եւ անյայտ փաստա-

թուղթ մը 1896 թ. թուակիր, որ գտնուած է Վիեննայի կայսերական եւ թագաւորական արխիւին մէջ, որ կը վերաբերի Օսմանեան կայսրութեան մէջ կատարուած հայոց ցեղասպանութեան: Երկրորդ նպատակն է, որ հեղինակը կը ցանկայ հետազոտող Վահագն Տատրեանի ոճին համապատասխան՝ բացայայտել Հայկական եւ Արեւելեան հարցերու միջեւ գոյութիւն ունեցող կապը, այսինքն՝ ան կը հետեւի որոշ պատմաբաններու տեսակէտին, թէ խօսքը կը վերաբերի մէկ ընդհանուր գաղափարի, եւ ոչ թէ 2 տարբեր, առանձին, բայց իրարու հետ հանգուցուած հարցերու: Եւ երրորդ նպատակն է, որ արդի արեւմտեան հայագիտութեան հետ համատեղ (յատկապէս նկատի ունենալով ամերիկեան, անգլիական եւ ֆրանսական ճիւղերը) ներկայացնէ աշխարհիս հնագոյն ժողովուրդներէն մէկուն ճակատագիրը եւ ներկայիս Եւրամիութեան դէպի արեւմուտք ընդլայնման պայմաններուն մէջ հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման դրութիւնը եւ Թուրքիայի վիճելի անդամակցութիւնը Եւրամիութեան կազմին մէջ:

Փաստաթուղթը, որ հեղինակը կը ներկայացնէ քաղաքական-տնտեսական ուսումնասիրութիւն Մամիւրէթ իւլ Ազիզ օսմանեան վիլայեթի վերաբերեալ, պատրաստուած է Աւստրո-Հունգարական հիւպատոս Կ. Զագուլիչի կողմէ 1896 թ. Դեկտեմբերին: Վիեննայէն կը պատուիրեն իրենց հիւպատոսին պատրաստել այդ գեկոյցը, քանի որ հայերու կոտորածներուն վերաբերեալ յստակ տեղեկութիւններու կարիք ունէին եւ մանաւանդ որ Մամիւրէթ իւլ Ազիզ վիլայեթի մէջ կատարուած սպանդին

հետեւանքով իրենց կեանքը կորսնցուցած են աւելի քան 200 000 հայեր:

Հիւպատոսին բազմաբովանդակ եւ ուշադիր շարադրած տեղեկութիւնները բաւական լաւ պատկեր կու տան տնտեսութեան, բնակչութեան եւ ընդհանրապէս տեղոյս կեանքին վերաբերեալ: Աւստրո-Հունգարիան ըլլալով Գերմանիայի, հետեւաբար նաեւ Օսմանեան կայսրութեան դաշնակից, իր իսկ գոյութիւնը պահելու համար կը մտածէ, որ Օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւնը պէտք է պահպանուի. ուստի շահագրգիռ է, որ կատարուածը ծածկուի, անոր համար նաեւ կը խուսափի բացասական գնահատականէ կատարուած յանցագործութիւններուն վերաբերեալ:

«Ցեղասպանութիւն եւ ճակատագիր հայ ժողովուրդի» վերնագրով գիրքը բաղկացած է քանի մը մասէ՝ ներածութիւն, հայ ժողովուրդի համառօտ պատմութիւն մինչեւ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններէն ներս ընդգրկուելը, հայկական հարցի եւ արեւելեան հարցի ծագումը, գեկոյցի համառօտագրութիւնը, 1915 թ. հայոց ցեղասպանութիւնը, ցեղասպանութիւն հասկացողութիւնը, անկախութեան մասին վերջաբանը, բուն գեկոյցը, Մամիւրէթ իւլ Ազիզ վիլայեթի նկարագրութիւնը, օգտագործուած գրքերու ցանկ, քարտէսներ, բնակչութեան 1896 թ. մարդահամարի տուեալներ:

Նախ «Ներածութեան» մէջ հեղինակը կը բացատրէ, որ այս գիրքը կը գրէ սպանացի ընթերցողին համար՝ զայն ծանօթացնելու այն պատմական փաստերուն, որոնց մասին տեղեկութիւններ կան արխիւներուն մէջ, սակայն անոնք լայն տարածում չունին: Հեղինակը նաեւ կը նշէ մասնաւորապէս ցեղասպանութեան հարցով զբաղուող Վ. Ն. Տատրեանի, Բաթ Եօրի, Մարք Նշանեանի եւ այլոց անուններն ու գործունէութեան պատմական հանգա-

մանքները: Նշուած է ժամանակի իրավիճակը, հզօր պետութիւններու կողմէ հետապնդուող քաղաքականութիւնը, Ռուսաստանի ցանկութիւնը՝ Տարտանէլի եւ Վոսիտրի նեղուցներով դէպի Միջերկրական ծով դուրս գալու հնարաւորութիւնը, Անգլիոյ մտադրութիւնը՝ դէպի Հնդկաստան տանող ճանապարհներու ապահովութիւնը պահպանելու եւ չթոյլատրելու, որ Ռուսաստանը Կովկասէն մօտենայ այդ ճամբաներուն:

Յաջորդ մասը՝ «Հայոց պատմութիւնը մինչեւ Օսմանեան կայսրութեան շրջանը» համառօտ կը ներկայացնէ պատմութիւնը՝ ըստ Ռոբերտ Հ. Հիւսէնի, Ջէյմս Ռասելի, Նինա Կարսոյեանի, Ռոբերտ Պետրոսեանի, Անի Ադամեանի, Պուրնոթեանի, Ռիչարտ Յովհաննիսեանի, Ջէյմս Իսսավերտեանի:

«Հայերը Օսմանեան կայսրութեան մէջ» մասը որպէս հիմք ունի Վարդան Արթինեանի ուսումնասիրութիւնը, որ ըստ հեղինակի՝ կը ներկայացնէ թանկարժէք ներդրում մը նշուած հարցին առնչութեամբ եւ տեղեկութիւններով լի է: Հակիրճ, բայց իրատեսութեն կը ներկայացնէ հայերուն դիրքը, կացութիւնը, քաղաքական կողմնորոշումը:

Յաջորդ մասին մէջ Թ. Թուելա կը բացայայտէ Եւրոպական պետութիւններուն՝ Անգլիոյ, Ռուսաստանի եւ Աւստրո-Հունգարիայի քաղաքական հետաքրքրութիւնը Օսմանեան կայսրութեան հանդէպ, մանաւանդ՝ դէպի Միջերկրական ծով դուրս գալու ցանկութիւնը եւ Հնդկաստանի եւ առհասարակ Ասիոյ մէջ ճանապարհները ապահովելու եւ դիրքերը ընդլայնելու ախորժակները: «Արեւելեան եւ հայկական հարց»-ին ծագումը, տարբեր ծրագրերը եւ ի վերջոյ Սան-Սթեֆանոյի եւ Պերլինեան համաժողովներու նիւթերը մէջբերելով կը տրուի տեղեկութիւն Համիտեան շարժման, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, հայկա-

կան կուսակցություններու կազմակերպման ու դիրքորոշման վերաբերեալ:

«Ձեկոյցիմ ամփոփում» գլուխը 20 էջերու վրայ վերլուծաբանօրէն կ'ամփոփէ բուն զեկոյցը: Աշխարհագրական անբարենպաստ եւ տնտեսական գրեթէ ոչ մէկ զարգացած ոլորտ ունեցող այս վիլայեթին մէջ, ի զարմանս հեղինակին, կրթական համակարգը շատ լաւ կը գործէ՝ գլխաւորաբար հայերուն քով: Մամիւրէթ իւր Ազիզ վիլայեթի տնտեսութեան մասին եւ այլ տուեալներէ յայտնի կը դառնայ, որ 5-14 տարեկան հայ երեխաներէն՝ այլ ազգերու հետ համեմատած՝ աւելի մեծ թիւ կը կազմեն դպրոց գացող աշակերտները: Աշակերտներուն տոկոսային յարաբերութիւնը՝ ազգաբնակչութեան համապատասխան կը կազմէ հետեւեալ պատկերը. մահմետականներ՝ 22,76%, հայեր (առաքելական եկեղեցի)՝ 52,42%, բողոքականներ՝ 46,26%, կաթողիկէ հայեր՝ 70%, քաղդէացիներ՝ 50,30%, ընդ որում նկատի պէտք է ունենալ, որ բողոքականներու մէջ ալ պիտի ըլլան հայեր: Տեղեկութիւն կը տրուի նաեւ ծախսերու վերաբերեալ: Մահմետական կրօնական դպրոցներուն ծախսը կը հոգան գթասիրաց կազմակերպութիւնները, աշխարհիկներունը՝ պետութիւնը, հայկական աւանդական առաքելականներունը՝ Կոնստանդնուպոլսի դպրոցական ընկերութիւնները, բողոքականներունը՝ անգլիական եւ ամերիկեան աւետարանչական ընկերութիւնները, հայ-կաթողիկէներունը՝ քափուչիներու Միաբանութիւնը եւ փրանկիսկեան Քոյրերը: Աւստրիոյ հիւպատոսը կը նշէ, որ այդ տուեալները ջարդերէն յետոյ մեծ փոփոխութիւններու կ'ենթարկուին, մանաւանդ առաքելական եկեղեցւոյ դպրոցները ընդանրապէս բոլորովին կ'ամայանան եւ կը լքուին, Մալաթիոյ կաթողիկէ եկեղեցին եւ դպրոցը կը հրդեհուին: Վիլայեթին մէջ դեռեւս ջարդերէն առաջ կը նկատուի արտագաղթ դէպի Կոնստանդնուպոլս եւ Ամերիկա՝ որպէս հետե-

ւանք թուրք կառավարութեան եւ պաշտօնեաներու անգործութեան, քրտական յարձակումներուն ու թալանին: Հիւպատոսը կը նշէ, որ վերջին տասը տարիներու ընթացքին ապրանքներուն արտահանումը շօշափելիօրէն նուազած է: Ամէնէն շատ արտահանուած ապրանքները՝ ծիրանի կուտը, կաշին, բուրդը, կակաչի հունտը, նուշն ու տարբեր չիրերը, մետաքսէ եւ բամբակէ կերպասները, օճառը, այծի կաշին եւ այլն էին: Վերոնշուածներէն առաջինները Ալեքսանտրեթէն կը տարուէին այլ երկիրներ, իսկ մնացածը կ'երթար կայսրութեան այլ նահանգներ: Նշուած ապրանքներու գլխաւոր գնորդներն էին Անգլիան (16,06%), Ֆրանսան (13,50%), Ռուսաստանը (3,60%): Վերջին տարիներուն յատկապէս քրիստոնեայ բնակչութեան աղքատանալուն եւ արտագաղթին պատճառով ապրանքներու ներմուծումը նոյնպէս կը նուազի: Դրամական փոխադրումները Մամիւրէթ իւր Ազիզ վիլայեթի մէջ կը կատարուին փոստի միջոցաւ: Զեկոյցին վերջին մասը՝ «Ջարդեր» ենթավերնագրով հիւպատոսը կը պատմէ 1895 թ. Նոյեմբեր 10-ին ինարբերդի հայերուն վրայ կատարուած յարձակումի մասին եւ կը յիշէ հայ եպիսկոպոսի գրառումները ինարբերդ քաղաքի եւ մօտակայ 73 գիւղերու վերաբերեալ՝ 4442 զոհեր, 1861 հրդեհուած տուներ, 12 վառուած եկեղեցիներ, 7664 բռնի կերպով իսլամացածներ... Տեղեկութիւններ կը տրուին նաեւ Արաբկիրի, Ամբարակի, Շենիկ ինչի, Մալաթիայի եւ այլն քաղաքներու ու շրջաններու մէջ 1895 թ. Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ամիսներու ընթացքին տեղի ունեցած յարձակումներու մասին:

Գրքին յաջորդ մասը՝ «1915 թուականի Ռայոց ցեղասպանութիւնը» վերնագրով, կու տայ Քրիսթօֆեր Վալթերի (Christopher J. Walter) եւ Ռիչարտ Յովհաննիսեանի գրքերուն ամփոփ բովանդակութիւնը՝ որ-

պէսզի ժամանակակից ընթերցողը ծանօթանայ հարցի որոշ կողմերուն:

Մեր օրերու եւրոպական ընթերցողին համար հեղինակը՝ մասնաւորապէս կը բացատրէ «Հասկացողութիւն ցեղասպանութեան մասին» հատուածը: Համանուն վերնագրով յատուկ բաժնի մէջ կը ներկայացնէ Ռաֆայէլ Լեմբինի կողմէ «ցեղասպանութիւն» բառին ձեւակերպումը եւ օգտագործումը: Նաեւ կը տրուի ՄԱԿ եւ այլ միջազգային կազմակերպութիւններու կողմէ յայտարարուած եւ ընդունուած բանաձեւերն ու կոնվենցիաները: Նոյնպէս՝ Հայոց ցեղասպանութիւնը պաշտօնապէս օրէնքի ուժով ճանչցած պետութիւններու ցանկը:

«Վերջաբան՝ դէպի անկախութիւն» գլուխին մէջ ամփոփ կը ներկայացուի Ռ. Յովհաննիսեանի գրքին այն մասը, որ կը վերաբերի պատմական փաստերուն եւ Հայկական առաջին հանրապետութեան հռչակման:

Ի վերջոյ՝ իբեւ Յաւելուած տրուած է Աւստրո-Հունգարական հիւպատոս Կ. Զակուլիչի «Մամիւրէթ իւր Ազիզ վիլայեթի տնտեսական եւ քաղաքական ուսումնասիրութիւն» զեկոյցի թարգմանութիւնը՝ գաւառներուն եւ բնակչութեան մարդահամարի աղիւսակներուն հետ միասին:

«Օգտագործուած գրքերու ցանկը» ու հեղինակին կողմէ տրուած Քարտէսները գիրքին վերջը կը կազմեն:

Երիտասարդ պուլկարուհիին այս աշխատութիւնը մեծ գնահատականի արժանի է, որովհետեւ՝

- Սկզբէն նախատեսուած է ոչ-հայ ընթերցողի համար, եւ կը համատեղէ մի-

ջազգային յայտնի այլազգի եւ հայ հեղինակներու տեսակէտները.

- Միայն մէկ փաստաթուղթի հիման վրայ կը նկարագրէ տասնամեակներու ողբալի պատմութիւնը.

- Կը բացայայտէ Հայոց հարցի եւ ցեղասպանութեան ծագումը, ինչպէս նաեւ՝ միջազգային հանրութեան վերաբերմունքն այդ խնդիրներուն.

- Հակիրճ կը ներկայացնէ Հայ ժողովուրդի դարաւոր պատմութիւնը եւ հանրապետութեան ձեւաւորումը.

- Մէջբերումով կու տայ հիմնական միջազգային փաստաթուղթերու բովանդակութիւնը ցեղասպանութեան վերաբերեալ.

- Շարադրութեան մատչելի լեզուն, որ կը գրաւէ ընթերցողը եւ կը ստիպէ մէկ անգամէն կարդալ ամբողջ գիրքը:

Սկզբէն նախատեսուած եւրոպացի, եւ աւելի ճիշտ՝ սպանացի ընթերցողի համար, այս գիրքը հետաքրքիր պիտի ըլլայ այլազգի լայն հանրութեան, ինչպէս նաեւ՝ հայկական ծագում ունեցող, բայց հայկականէն հեռու մնացած երիտասարդներու համար:

Շնորհիւ պուլկարական «Սիւլա» հրատարակչութեան թէնտորա թուրքալի 176-էջանի «Ցեղասպանութիւն եւ ճակատագիր հայ ժողովուրդի» գրքին, լոյս տեսած 2014, պուլկարական հանրութիւնը աւելի լաւ տեղեակ կ'ըլլայ երկրին մէջ ապաստան գտած հայերու ճակատագրի պատմութեան: